

Tekens van leven

Diep graven in het Tolbrugkwartier

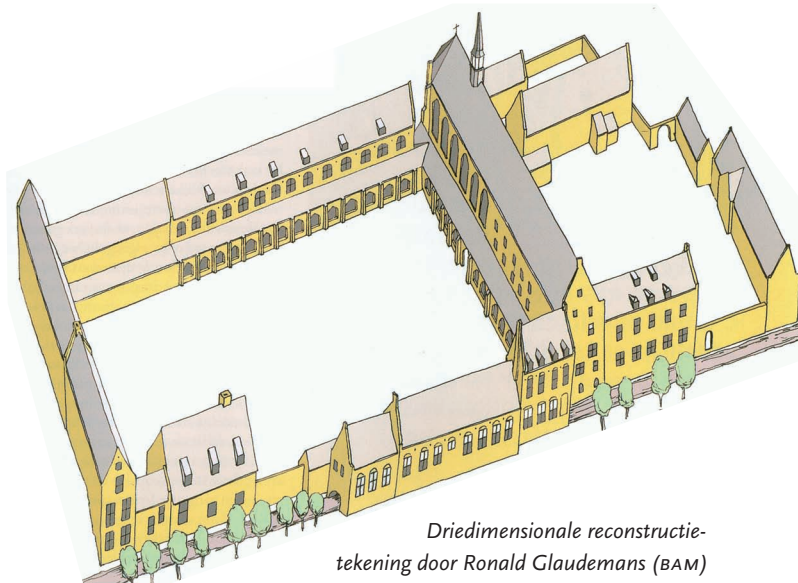
Jac. Biemans

Wie aan een Bosschenaar naar het Tolbrugkwartier vraagt zal misschien niet direct een blik van herkenning te zien krijgen. De volkse naam 'De Pijp' spreekt waarschijnlijk meer mensen aan.

De volkswijk roept bij Bosschenaren nog altijd warme gevoelens op. Nostalgische gevoelens voor een arme maar gezellige wijk en een goede, hulpvaardige gemeenschap die in de jaren zestig door grootschalige 'sanering' voorgoed verdween. Sinds die tijd bevindt zich in deze omgeving het Loeffplein met de hoge binnenstadsflat, de uitbreiding van het Groot Ziekengasthuis en de nieuwe winkel- en woongebouwen met de modernistische namen Stoa en Arena. Deze laatste verrezen in de jaren negentig van de vorige eeuw na sloop van gebouwen zoals het politiebureau uit de jaren zestig.

Het was dankzij de nieuwbouwactiviteiten van deze Stoa en Arena dat de afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM) van de Gemeente 's-Hertogenbosch in de jaren 1994-1997 het tot dan toe meest grootschalige archeologisch onderzoek in (de directe nabijheid van) de binnenstad kon uitvoeren. Reeds op voorhand bestond bij de archeologische dienst het vermoeden dat het om een rijke vindplaats zou gaan. In de Middeleeuwen stond hier immers het Sint Elisabeth Bloemkampklooster en, vanaf het midden van de achttiende eeuw, de Tolbrugkazerne. De verwachting van de archeologen werd echter ruimschoots overtroffen. Vooral de onverwachte vondsten van een vijftiende-eeuwse pottenbakkersoven en van honderden voorwerpen uit het dagelijks leven, met name religieuze en profane insignes, maakten deze opgraving tot de belangrijkste van de afgelopen jaren. Juist daarom werd al jaren reikhalzend uitgezien naar de publicatie van de resultaten van dit belangwekkende onderzoek. Met dit omvangrijke boek is die belofte uiteindelijk ingelost en kunnen we nu tot in de finesses kennismaken met de laatste tekens van leven van dit deel van de oude stad.

Tekens van leven is opgebouwd uit drie delen, voorafgegaan door een flinke inleiding. Hierin wordt in

Driedimensionale reconstructie-tekening door Ronald Glaudemans (BAM) van het Sint Elisabeth Bloemkampklooster.

algemene zin het onderzochte gebied en de opgraving geïntroduceerd. Het Tolbrugkwartier was in ruimtelijke zin een perifeer, marginaal gebied dat tegen het noordelijke deel van de stadsmuur aanlag. Het door eeuwenlange erosie van de Aa laaggelegen gebied had een geringe economisch-sociale betekenis, die na de zestiende eeuw nog verder verminderde. De terreinomstandigheden bepaalden ook de belangrijkste bebouwing; het grotendeels braakliggende terrein was ideaal voor de vestiging van religieuze instellingen in de vijftiende eeuw (Geertrui-klooster ca. 1450, Bloemkampklooster 1456 en Groot Ziekengasthuis ca. 1470). Daarnaast blijkt relatief brandgevaarlijke nijverheid als een pottenbakkerij hier een plek aan het water te hebben gevonden. Ook een vierde kenmerk van het gebied, de functie als vuilnisbelt, had te maken met het gemak maar ook de noodzaak (met het oog op bewoning) om het laaggelegen gebied op te hogen. Bij de interpretatie van de opgravingsgegevens gingen de archeologen uit van de bij eerdere opgravingen vastgestelde patronen die als 'lokale standaarden' zijn aangeduid. Tot de lokale standaarden uit het Tolbrugkwartier behoren het in 's-Hertogenbosch in de tweede helft van de vijftiende eeuw

Aangetroffen gereedschappen uit de late middeleeuwen. Sint Jozef, timmerman, hanteerde 'identiek' houtbewerkgereedschap, zoals te zien is op het rechterpaneel van het Merode-altaar door de meester van Flémalle, circa 1425.

geproduceerd gebruiksardewerk, het opgegraven vijftiende-eeuwse zusterklooster Sint Elisabeth Bloemkamp en tenslotte de laatmiddeleeuwse materiële cultuur zoals die naar voren komt uit de naar omvang, variatie en conditie zeldzaam goede collectie metalen mobilia (vooral religieuze en profane insignes).

De drie delen waaruit het boek is opgebouwd geven achtereenvolgens een uitgebreide kijk op de geschiedenis ('Het Tolbrugkwartier'), de opgravingen ('Het Loeffplein op de schop') en de belangrijkste vondsten ('De materiële cultuur'). In elf hoofdstukken leveren in totaal zeven auteurs hieraan bijdragen. De redactie was in handen van stadsarcheoloog Hans Janssen en de kundige 'buitenstaander' Ton Thelen.

In deel 1 belicht historicus Aart Vos de geschiedenis van de dichtbevolkte en arme wijk. De meeste inwoners stonden als 'pover' te boek, woonden in schamele huisjes in slechte hygiënische omstandigheden waardoor het Tolbrugkwartier bij epidemieën extra hard werd getroffen. Maar er waren ook andere zaken in 'De Pijp' te vinden; de handboogschutterij had er zijn 'handboogsbogaard' (verenigingsgebouw en schietbaan) aan het einde van de Lange

Tolbrugstraat en maar liefst de helft van de wijkoppervlakte werd tot 1629 ingenomen door kloosters met hun talloze bewoners. Daarnaast verbleven er met name na 1629, toen 's-Hertogenbosch een van de grootste garnizoenssteden van de Republiek werd, ook veel soldaten. Ter plaatse van het geconfisqueerde Bloemkampklooster werd de Tolbrugkazerne met militaire magazijnen gebouwd. Ook aan de zijden van het Grootziekenhuis, aan de hoeken en herbergen in de wijk besteedt Vos in zijn overzicht aandacht. Hij schetst tenslotte het einde van de wijk, dat werd ingezet met een rapport over onmaatschappelijkheid in 's-Hertogenbosch. De schokkende uitkomsten leidden uiteindelijk tot grootschalige sanering (lees: sloop) van de buurt vanaf 1956.

Deel twee, over de opgravingen van 1994-1997, begint allereerst met een bijdrage van Frederike Schipper, die op een prachtige manier laat zien hoe met moderne technieken historische (met name kadaster)kaarten geïnterpreteerd kunnen worden. De kaarten worden, indien nodig, aangevuld met moderne gegevens. De afgebeelde situatiekaarten geven hiermee een goede inleiding op de ligging van de wijk, de verschillende bebouwing door de eeuwen heen en de opgravingsplattegronden.

Archeoloog Johan Treling geeft vervolgens, met medewerking van collega Eddie Nijhof en bouwhistoricus Ronald Glaudemans, een boeiend overzicht van het archeologisch onderzoek van de jaren 1994-

1997 en de interpretatie van de daarbij aangetroffen sporen in bredere context. Achtereenvolgens schenken de auteurs aandacht aan het landschap en de vroege bewoning, de tolbrug, de veertiende-eeuwse stadsuitbreiding, de pottenbakkerij van Robbrecht de Potter, de reconstructie van het Bloemkampklooster, de kloosterlingen en de kazerne. Aardig resultaat is dat de opgravingsgegevens Treling te hulp kwamen om overtuigend aan te tonen dat de tolbrug refereerde aan tolheffing te water en dus niet op het droge.

Het derde deel is het meest omvangrijke deel van het boek. Het behandelt de vondsten van het Loeffplein (gedeeltelijk uit een grondstort langs de A2) en geeft in al zijn verscheidenheid een gedegen overzicht van de uit diverse vondsten blijkende materiële cultuur van de vroegere bewoners van de wijk. Tot een eerste categorie voorwerpen behoren de vele insignes, sieraden en kledingaccessoires. Diverse miniatuurvoorwerpen uit tin-lood werden gebruikt als draaginsignes, beeldden een alledaags voorwerp af maar hadden vaak diepere betekenissen, die in de bijschriften zijn uitgelegd. Een beurs stond symbool voor geluk en rijkdom, maar ook voor vruchtbaarheid. En wist u dat kannen onmatigheid en liederlijk gedrag symboliseerden? Ook geloof en magie speelden een belangrijke rol bij de keuze voor op te spelden insignes, zoals kenner Jos Koldewey in zijn bijdrage aantoont. De vele pelgriminsignes, maar ook meer profane en zelfs erotische 'speldjes' met fallussen en vulva's wijzen op de enerzijds bijzondere religieuze maar ook meer scabreuze (vaak uit angst voor demonen en duivels bepaalde) visie van de middeleeuwen. In een aantal gevallen weet Koldewey een directe relatie met 's-Hertogenbosch te leggen en natuurlijk ontbreekt ook de symbolische wereld van Jheronimus Bosch niet in zijn bijdrage. In de laatste vier hoofdstukken van het boek behan-

delen de archeologen Hans Janssen en Eddie Nijhof de overige vondsten van de opgraving, overzichtelijk ingedeeld in de onderdelen huisraad, handel en nijverheid, wapens en paardentuig en vrije tijd/muziek. Hier trekt een veelheid aan 'losse vondsten' voorbij, zoals messen, lepels, sloten, sleutels, kaarsenhouders, pincetten, vingerhoeden, schrijfstiften, zegelstempels, boekbeslag, munten, gewichten, pijparden mallen, knopen, kledinghaken, scharen, lakenloodjes, pijlspitsen, mondharpen, fluitjes en kinderspeelgoed. De meerwaarde van deze bijdragen zit hem in het feit dat deze voorwerpen in hun onderlinge samenhang en ook historisch-archeologische context geplaatst worden.

Uit dit interdisciplinaire onderzoek blijkt eens te meer hoe archeologisch en (kunst)historisch onderzoek elkaar kunnen versterken. *Tekens van leven* bevat het boeiende verhaal van een enorm Bosch stadskernonderzoek. Het biedt niet alleen een mooi typologisch overzicht van tal van archeologische objecten, maar plaatst ze ook in een historisch kader. De vele afbeeldingen van kaarten, tekeningen en talloze kleurenfoto's zijn hierbij niet alleen een goed hulpmiddel maar bieden bovendien een welkome afwisseling in de overigens wat dichtbedrukte tekstkolommen.

Opgraven is één, publiceren een tweede: geen sinecure. De afdeling BAM heeft een eer hoog te houden. Deze instelling is er immers in geslaagd steeds goede publiekspresentaties van opgravingen te vervaardigen. Met *Tekens van leven* is een waardevolle nieuwe loot aan deze stam toegevoegd, die nog lang zijn nut zal bewijzen, zowel in als buiten 's-Hertogenbosch.

H.L. Janssen en A.A.J. Thelen (red.) *Tekens van leven. Opgravingen en vondsten in het Tolbrugkwartier in 's-Hertogenbosch* (Utrecht 2007)